

SZEMLE

*Nemzeti tudat, nemzeti és etnikai folyamatok***Az „enyhülés” időszaka (1963–1979)
Európai enyhülés és globális hidegháború?**

Graf, Maximilian-Gülstorff, Torben-Lomellini, Valentine-Stoilova Gosheva, Veronika, Zaccaria, Benedetto: The Shape of „Détente” (1963–1979) European Détente and Global Cold War? = Zeitsgeschichte, 2011, 38 vol. 6. no. 409-435. p.

Bevezetés

Amikor a hidegháborúval kapcsolatban az enyhülés (dénete) időszakáról beszélünk, hajlamosak vagyunk kizárólag Európára koncentrálni, miközben a „harmadik világot” másodrangúnak kezeljük. Ez az írás arra próbálja meg felhívni a figyelmet, hogy szükség lenne a fogalom mögött meghúzódó történesek kritikusabb, és kevésbé eurocentrikus megközelítésben való vizsgálatára.

A második világháborút követő traumatikus évek, a „nyugat” és „kelet” közötti feszültségek a világ kettéosztásához vezettek. Ebben a beállt feszültségben csak a Sztálin 1953-as halálát követő rövid időszak hozott enyhülést, de az „idegek” a '60-as évekre ismét pattanásig feszültek. Gondoljunk csak a berlini válságra, vagy a kubai rakétaválságra, ami majdnem ismét valóságos háborúba taszította a világot. Az atomháború valós közelségbe kerülése szerencsére lehűtötte kissé a kedélyeket, s miután megegyeztek az akkori geopolitikai status quo fenntartásában, végül a két szuperhatalom, az Egyesült Államok, és a Szovjetunió 1963-ban részleges nukleáris kísérleti tilalomról szóló egyezményt írt alá. Ez, a nagyhatalmak közötti enyhülés természetesen hatással volt kisebb szövetségeseikre is, és így megindulhatott az európai enyhülés időszaka is.

Mindemellett arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy Európán, Észak-Amerikán és a Szovjetunióon kívüli világban a hidegháború egyáltalán nem csillapodott. Gondoljunk csak a kongói, az angolai válságra, a vietnámi háborúra, a chilei rendszerváltásra, Kambodzsára, vagy Nikaraguára. Az úgynevezett „harmadik világban” tehát tovább folytatódott a szuperhatalmak birkózása a világ egésze fölötti befolyás megszerzéséért. Ez természetesen nem maradt hatástalan a felszínen zajló enyhülési folyamatra nézve sem, amelynek hamarosan, Afganisztán szovjet megszállásának idején ismét vége szakadt.

A következő öt esettanulmány megerősíti az enyhülés folyamatáról földrajzi értelemben imént elmondottakat. Az osztrák példa azt vizsgálja, milyen lehetősége van egy semleges állam létrejöttének Európában, nemzetközi feszültségek, vagy éppen az enyhülés időszakában. Ezzel összehasonlításként, a kongói, és az angolai válságról szóló tanulmány bemutatja, miként folytatódott a hidegháború a „harmadik világban” az európai enyhülés időszaka alatt is. A harmadik rész az enyhüléssel kapcsolatos félreértésekre próbál rávilágítani. A negyedik eset Belgráddal, és azzal a félreértéssel foglalkozik, amely végül is a második hidegháborúhoz vezetett, míg lezárásképpen az ötödik esettanulmány azt mutatja be, hogy még egy katonai szuperhatalom birtoklása sem tette elkerülhetővé a második hidegháború megtörténetét.

Az enyhülés határai és lehetőségei – példa a semlegességre: Ausztria

Ausztria, teljes függetlenségének 1955-ös visszanyerése után, s annak fejében, nyugat, és kelet között kinyilvánította semlegességét. Természetesen, ettől függetlenül hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Ausztria ettől még nyugati ország marad. A szovjet és osztrák kapcsolatok először az 1956-os magyarországi forradalom idején váltak feszültté. Ez nem csak azért történt így, ahogyan Ausztria segítette a magyar menekülteket, hanem azért is, mert semlegessége túlságosan vonzóvá vált a kelet-európai országok körében. Ezt jól mutatja az is, hogy Magyarország akkori miniszterelnöke, Nagy Imre, a krízis közepén kikiáltotta Magyarország semlegességét. A két ország viszonya ugyanakkor hamarosan rendeződött, amit jelez, hogy Anasztasz Mikojan már 1957-ben hivatalos látogatást tett Bécsben, s a rákövetkező évben Julius Raab osztrák kancellár pedig Moszkvában járt. Ausztria viszonyát a keleti blokkhoz jól jelzi, hogy az 1960-as években a legtöbb kelet-európai államfő első nyugati látogatását Bécsben tette. Vannak vélemények, melyek szerint Ausztria megteremtette a saját kis enyhülését a Szovjetunióval, és általában a keleti blokk országaival, már a hidegháború tombolásának közepette is.

A külpolitikai érdekek határai

Amellett, hogy Ausztria megpróbált jó viszonyt ápolni mindkét szuperhatalommal, az ország számára az Európai Gazdasági Közösség tagjává válás, és a dél-tiroli probléma jelentették külpolitikájának súlypontjait. Az olaszok természetesen hallani sem akartak róla, hogy az 1918-ban orszá-

gukhoz csatolt terület visszakerülhessen Ausztria fennhatósága alá, a szovjetek pedig hevesen ellenezték, hogy egy magát semlegesnek valló ország az Európai Gazdasági Közösséghez csatlakozzon. A tiroli kérdés nem is oldódott meg egészen 1969-ig, és számos próbálkozás után végül Ausztria nem az EGK tagja, hanem az Európai Szabadkereskedelmi Szövetség egyik alapító tagja lett.

Ausztria kelet politikája, és út az Európai Biztonsági és Együtműködési Értekezletig (EBEÉ)

Ahogy arról már beszámoltunk, Ausztria aktív szerepet játszott az enyhülés időszakában, azzal, hogy folyamatosan fejlesztette viszonyát a szocialista blokk országaival. Ezt a viszonyt még az 1968-as prágai tavasz is csak rövid időre vetette vissza. Ráadásul az is elmondható, hogy ebben az esetben az osztrák reakció korántsem volt olyan heves, mint az 1956-os magyar forradalom alkalmával. Nem véletlen tehát, hogy a Szovjetunió számára Ausztria megbízható partnert jelentett a politikában. Az osztrák kelet-politika modellként szolgált más nyugati államok számára is, így pl. Nyugat-Németország számára. Ausztria ténykedése, és az ebből kiinduló folyamatok nagyban segítették a későbbi EBEÉ létrejöttét. A szovjetek meg is próbálták rávenni Ausztriát, hogy álljon ki az ő kezdeményezésük mellett, és segítsenek egy Európai Biztonsági Konferenciát tető alá hozni. Ezt viszont az osztrákok visszautasították, és végül Finnország lett, amely hivatalosan bedobta a köztudatba egy ilyen konferencia ötletét. Finnországot viszont már Ausztria is támogatta és aktívan részt vett az EBEÉ megszervezésében.

Az enyhülés nyomában közép-Afrikában: Háború, és gerilla harcok a kongói és angolai válságok idején

Henry Kissinger azt állította, hogy az enyhülés időszakának többek között az angolai helyzetbe való szovjet-kubai beavatkozás vetett véget. A „harmadik világnak” bizony gyakran még az enyhülés időszaka alatt is el kellett szenvednie a hidegháború agresszivitását, és romboló hatását.

A kérdés az, hogy a valóságban a hidegháború milyen mértékben befolyásolta a „harmadik világban” lezajló eseményeket? Mekkora szerepet játszott a valós háborúk kirobbanásában, a hatalomváltásokban, és különféle válságok kialakulásában, eskalálásában? Egy biztos, a kongói és angolai válságra a hidegháború direkt hatást gyakorolt.

A Simba lázadás

Amint Belga-Kongó 1960-ban függetlenné vált, azonnal a hidegháborús politika keresztüzébe került. A válság júliusban kezdődött, azzal, hogy Katanga (Kongó leggazdagabb tartománya) kinyilvánította függetlenségét. Az új vezetést ekkor mind a Szovjetunió, mind az Egyesült Államok a maga oldalára próbálta állítani. Ez természetesen belső feszültségekhez vezetett az országon belül, amelyek végül az akkori miniszterelnök Patrice Lumumba letartoztatásában, és kivégzésében csúcsoodtak ki. A hatalmat, a CIA hathatós segítségnyújtásával Mobutu tábornok ragadta magához, aki nekilátott egy nyugat-barát átmeneti kormány felállításának. Lumumba elnök korábbi hívei pedig Kelet-Kongó fővárosába Stanleyvillbe menekültek, ahol Antoine Gizenga vezetésével kikiáltották a Kongói Népköztársaságot. Egy átmeneti időszakra a nyugatnak ugyan sikerült kiűzni a lázadókat az országból, majd pedig Katangát is újraegyesíteni az országgal, de 1963-ban kitört a Simba lázadás, mely odáig vezetett, hogy a világ szuperhatalmai véres háborúban csaptak össze egymással, miközben az egyik és másik felet támogatták.

Az angolai válság

Az angolai válság 1961-től 1975-ig tartott. Kirobbanásának elsődleges oka, a portugál uralom alól való felszabadulás utáni vágy volt, de mint más esetekben, itt is egy nyugatbarát és egy keletbarát csoportosulás szerette volna majdan magához ragadni a hatalmat. Így tehát a létrejött forradalmi csoportok egyszerre viseltek háborút a portugálokkal, és egymással szemben. Az USA, és a Szovjetunió pedig ezen a szintéren sem mulasztotta el, hogy összecsaphasson egymással, és amíg Európában a békés egymás mellett élésről tárgyalnak, a „harmadik világban” tovább folytatják a hidegháborút.

Az Egyesült Államok viszonya az olasz kommunisták esetleges kormányzati szerepével kapcsolatban: az enyhülés fogalmának félreértelmezése

A hidegháború komoly hatást gyakorolt Olaszországra. Az országot 40 évig a kereszténydemokraták vezették, míg a második legnagyobb politikai erő, az Olasz Kommunista Párt ki volt rekesztve a hatalomból. Bár a pártnak a második világháborút követő évtizedek során többször lett volna

esélye általános választásokat nyerni, az erős amerikai érdek, és a választási törvények ügyes manipulálása révén ez egyszer sem történhetett meg. Az Olasz Kommunista Párt az enyhülés időszakában abban reménykedett, hogy nem-ortodox kommunista pártként esélye lehet a kormányra kerülésre. Ez a remény ugyanakkor elhibázottnak tekinthető, mivel az USA vezetése minden áron el akarta kerülni, hogy egy kommunista erő bármekkora beleszólással is rendelkezessen egy NATO országban. Olaszország geopolitikailag, és stratégiaileg túlságosan fontos pontja volt a világnak ahhoz, hogy ez megtörténhessen. A hetvenes évek közepétől az enyhülés állt az olasz kommunisták stratégiájának középpontjában, amelyről remélték, hogy segíti őket az Egyesült Államokkal való viszonyuk rendezésében. A politikai párbeszéd mellett megpróbálkoztak kulturális vonalon is elérni a nyugati szuperhatalom politikájának megváltoztatását. Ám 1978-ban világosan kiderült, hogy ebben is csalódnuk kell. Az USA, és Európa vezető államai egyértelműen kinyilvánították, hogy semmilyen formában sem kívánnak a kommunistákkal együttműködni. Még annak lehetőségét is meglebeggették, hogy az Olasz Kommunista Párt hatalomra kerülésének esetén a nyugat nem nyújt több anyagi támogatást az országnak.

Elmondható, hogy a kommunista párt félreértette az enyhülés jelenségét. Az OKP abban reménykedett, hogy a folyamat megváltoztatja majd a világ egyensúlyát, míg a két szuperhatalom számára egyértelmű volt, hogy itt a saját blokkjaik megszilárdítása zajlik, nem pedig a blokkok felszámolása.

A belgrádi EBEÉ kudarcba fulladása

A helsinki folyamat a szovjet felfogás szerint nem arra szolgált, hogy a világ blokkokba való felosztását meg kellene haladni. Éppen ellenkezőleg. Moszkva azt szerette volna, ha a nyugati hatalmak vezetői aláírják azt a dokumentumot, ami bebetonozza az akkori európai status quo-t. A Helsinki Záróokmány aláírását követő első találkozó, amely a záróokmányban lévő megállapodások teljesülésének ellenőrzését volt hivatott elvégezni 1977. október 4-én kezdődött Belgrádban. Ez a találkozó egyszerre volt az európai enyhülés időszakának utolsó felvonása, és az újfent kiújuló ellentétek felszínre kerülésének első mozzanata.

A konferencia az USA számára kiváló alkalomnak mutatkozott arra, hogy több emberi jogi kérdésben kihívást intézzen Moszkva irányába. Az EGK tagországok pedig elsősorban annak a lehetőségét kutatták, miként tudnának szorosabb gazdasági együttműködést elérni a Szovjetunióval, és annak szatelit államaival.

A konferencia légköre, a kezdeti szelíd tapogatózás, és az indulatok felszínre tartása után a harmadik héten mérgesedett el teljesen. Az emberi jogi viták olyan heves indulatokat szültek, hogy a szovjet delegáció már konferencia elhagyásával fenyegetőzött. Ráadásul az USA és a keleti blokk országai közötti vita azt is lehetetlenné tette, hogy az európai biztonsági és gazdasági együttműködés kérdéseiről szó essen.

Az álláspontok a konferencia végére sem közeledtek egymáshoz, s mondhatni, hogy a találkozó teljes kudarcba fulladt.

Katonai enyhülés

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti enyhülés egyik legfontosabb részlemeze katonai szempontból történt. Ehhez a NATO-nak alapvető változtatásokat kellett végrehajtania biztonsági stratégiájában. Bizony igaz, hogy nem csak a szovjeteknek kellett feszültségekkel számolniuk saját táborukon belül. A „Szövetség Jövőbeni Feladatai” című, később „Harmel Jelentés” néven elhíresült dokumentum már azt az irányvonalat képviselte, amellyel a nyugat csökkenteni igyekezett a feszültséget a kelettel szemben. A „Harmel doktrína” a NATO-ra nézve is magáévá tette az időközben szintén megváltozott amerikai biztonsági stratégia alapelveit, amely a masszív visszavágás helyett a „rugalmas választ” az „adekvát katonai reakciót”, és a „politikai szolidaritást” határozta meg vezérelveiként. Úgy tűnt tehát, hogy a két részre szakadt világ egy békésebb viszonyrendszerben élheti elkövetkező napjait. Az 1968-as „Prágai tavasz” eseménye ugyanakkor erőteljesen visszavetették mind a politikai, mind a katonai enyhülés folyamatait. Mégis, annak ellenére, hogy a szuperhatalmak továbbra is bizalmatlanul tekintettek egymásra, 1972-re sikerült tető alá hozni a nukleáris fegyverkezés, és a nukleáris fegyverállomány csökkentéséről szóló közös szovjet-amerikai egyezményt. Továbbá, még az évtized végén, 1979-ben, Bécsben, Brezsnyev és Carter aláírta a stratégiai fegyverek korlátozásáról szóló második egyezményt. Sajnos az egyezményt a második hidegháború kitörésének következtében sem az USA, sem a Szovjetunió nem ratifikálta. Az enyhülés időszaka véglegesen 1979. december 25-én, Afganisztán szovjet megszállásával zárult le. A globális atomháború veszélye a különböző egyezményeknek köszönhetően ugyan megszűnt, de a fegyverkezési verseny tovább folytatódott.

Juhász Gergely Ákos